

Vypovídací hodnota pramenů hromadné povahy k archeologickému a urbanistickému studiu středověkých měst v Čechách a na Moravě

JAROSLAV CECHURA

Tento příspěvek vychází z úvahy, jakým způsobem by se mohl historik aktivněji spolupodílet na archeologickém, případně architektonickém výzkumu středověkých měst v českých zemích. Je skoro zbytečné opakovat, že zmíněné disciplíny dosáhly velmi významných výsledků při studiu této problematiky na základě propracovaných vlastních pracovních metod a strategií. Jejich součástí je přirozeně také využívání údajů písemných pramenů ve snaze o co nejkomplexnější heuristickou bázi pro finalizaci, vyžadující mezioborovou spolupráci.

Chtěl bych zde alespoň načrtnout možnost koncepčního prohloubení vstupu obecné historie do sledované problematiky, protože patrně nebyly dosud všechny možnosti zcela využity. Historikové by se měli pod zorným úhlem své pramenné báze, ale i metodické výzbroje pokusit formulovat, jaké problémové okruhy v souvislosti s archeologickým a architektonickým výzkumem našich měst je možné pomocí disponibilních písemných pramenů studovat především. Neměli by se tedy omezit jen na poskytování empirického materiálu jako podkladu pro interpretaci skutečností zjištěných archeology, urbanisty či historiky umění.

Na první pohled se může zdát, že tento pokus přichází — vzhledem ke stavu a propracovanosti uvedených oborů pracujících primárně s hmotnými prameny — poněkud „post festum“ a že vlastně není ani potřebný, neboť výsledky archeologie a urbanistiky při poznávání našich středověkých měst jsou více než hmatatelné a obě disciplíny k nim došly svými vlastními specifickými metodami. Jsem však toho názoru, že se nemusí jednat o pokus zbytečný, neboť historik může nabídnout interdisciplinárně koncipovanému studiu poněkud více než archivní rešerše. Jednou z možných cest je komplexnější využití pramenů hromadné povahy, zvláště pro časový úsek od druhé poloviny 14. století do konce 16. století.

Prameny hromadné povahy — obsah a informační báze

Prameny hromadné povahy poskytují vhodnou příležitost k pokusu o naplnění vytčeného cíle. Uvedené pojmenování představuje novější název pro berní knihy a berní rejstříky (Sulitková 1986), spolu s knihami městských počtů souhrnně označovanými také „městské finanční knihy“ (Nový 1960). Některá naše města, počínaje Brnem z roku 1343 (Mendl 1935), mají tyto prameny zachovány již ze 14. století, jejich hlavní kvantita pochází však ze století 16. V některých městech jsou přirozeně k dispozici téměř až do sklonku feudální společnosti; nás zajímají pouze do konce 16. století.

Celkově lze říci, že ve sledovaném časovém záběru jsou prameny hromadné povahy zachovány jen v menšině královských měst v Čechách a na Moravě.

Pokusím se ukázat, že tento na první pohled dosti závažný nedostatek je pro náš účel možné poněkud překlenout, zvláště využitím kartografického materiálu (v první řadě stabilního katastru), který lze kombinovat se zobecněním disponibilních pramenů hromadné povahy.

Sledovaný druh urbánních písemností vznikl v souvislosti se vznikem a rozvojem městského finančního hospodaření, tedy v těsné vazbě jak s vývojem finančních potřeb jednotlivých městských obcí, tak — a zde bych kladl důraz — s finančními potřebami královské komory (Čechura 1987a).

Zcela zjednodušeně můžeme formální uspořádání tohoto druhu písemných pramenů rozdělit na část příjmovou a část výdajovou, jež v jeden celek spojoval logický předpoklad, že bylo možné vydat pouze to, co bylo přijato; postupem vývoje vznikaly přebytky na straně příjmové.

Část příjmová obsahuje katastr poplatníků, většinou členěný topograficky v souslednosti: vnitřní město, předměstí, městské (šosovní) vesnice. Vnitřní město je dále členěno na jednotlivé městské čtvrti, zpravidla čtyři. U některých měst (např. České Budějovice) je pak v rámci čtvrtí postupováno podle hlavních ulic.

Odlisný způsob představovalo rozdělení podle uměle vytvořených berních okrsků. Pro názornost lze uvést příklad severočeských Loun, kde na údaje z let 1452—1455, 1459—1460 (Vanlš 1979) navazují s nepatrnými změnami prameny ze 16. i 17. století. Rozdělení města pro berní účely zde sledovalo následující schéma:

1452—1460 (latinsky) (Vaniš 1979)	1558 sq. (česky) (OA Louny, IE 47)
vnitřní město	
I.	Strana první od rathausu
II. Alter vicus ex oppositio	Strana druhá proti rathausu
III. A valva Pragensi usque ad eundem locum orbice	Strana od brány pražské
IV. Alia pars a valva Zacensi usque ad valvam Pragensem	Strana od brány žatečné
V. Plathea Bohemicalis	Ulice česká od fary
předměstí I	
I. Preurbani ante valvam Zacensem	Velikého předměstí strana svrchní
II. Alia pars	Velikého podměstí(!) strana dolejší
III. Alter vicus	
IV. Alter vicus orbicularis	
V. Alia pars orbicularis	
VI. Retro ecclesiam s. Petři	
VII. Plathea versus Weskam	
předměstí II	
In preurbio Pragensi	Malé podměstí (I)

České názvy z druhé poloviny 16. století pomáhají zpřesnit interpretaci latinských názvů, ale také topografickou rekonstrukci, kde lze použít také odhadní sumy nemovitostí, zvláště domů, jak si níže ukážeme. Sumarizace „velikého“ předměstí není dána ani tak jeho změnami během zobrazeného intervalu, jako spíše jistým souhrnem z hlediska vybírání městské sbírky, na niž obyvatelé předměstí přispívali daleko menšími částkami.

V určitém zobecnění lze říci, že pravidelné lokace (České Budějovice, Plzeň, Stříbro) se ve vnitřním městě rozčleňují zpravidla na 4 městské čtvrti.

Sídliště vzniklá nepravidelněji (vedle Loun např. Rakovník, Most) mají vnitřní skladbu členitější, nejednou zachycující — alespoň v pojmenování — určité předměstské sídelní útvary integrované do města (v Lounech osídlení kolem sv. Petra). Samozřejmě to neplatí bez výjimky.

Ojedinělé je v Čechách alfabetické členění poplatníků, zachované ve Stříbře mezi léty 1380—1473; od roku 1474 je vnitřní město v berní knize členěno podle čtyř čtvrtí (MA Plzeň, rkp. 177). Přirozeně alfabetická posloupnost poplatníků, kde navíc není diferencováno mezi plnoprávními měšťany a obyvateli (Čechura 1987d), nevypovídá nic o topografickém rozložení poplatníků.

Pokud to prameny dovolují, je výhodné sledovat rozložení poplatníků ve městech v delším časovém horizontu, jinak řečeno v podélném řezu, eliminujícím možná specifika a jednostrannosti vyplývající z údajů, jež vznikají metodou průřezu a vztahují se pouze k jedinému datu či k jediné sbírce (blíže Čechura 1987a).

Obsahem zápisů jsou jména poplatníků (= hospodářů), které lze ve vnitřním městě ztotožnit s měšťany. Vedle nich jsou uvedeny buď sumárně, nebo diferencovaně různé údaje týkající se jejich držby, v první řadě nemovitostí. Zpravidla jsou uváděny domy, další hospodářské budovy (masné krámy, dílny, rámy tkalců apod.), dále polnosti, louky, zahrady, vinice, chmelnice, vzácněji hospodářské dvory, které se nalézaly převážně mimo vnitřní město (= město v hradbách), většinou na předměstích.

Jsou však i výjimky. Např. v biskupské Litomyšli, tedy poddanském městě, jsou v první polovině 15. století doloženy zemědělské dvory v rámci vnitřního města (Hoffmann 1959). Proto není vždy vhodné a přesné přistupovat ke studiu sídliště tak, že budeme apriorně oddělovat agrární sféru jako činnost vlastní pouze zemědělskému okolí města a na druhé straně další činnosti, zejména hospodářské, budeme automaticky vztahovat na „nezemědělské“ vnitřní město. Přirozeně i zde působila a prosazovala se dělba práce mezi městem a venkovem projevovavala se jako dlouhodobá tendence, která mohla mít i své zvraty, např. v rozšíření řemeslnické činnosti na venkově, k němuž v Čechách dochází v průběhu 16. století (Petráň 1964). Konkrétní historicky zjištěné údaje pro jednotlivá města poskytují daleko pestřejší a členitější obraz, v němž spolurozhodovaly v neposlední řadě např. půdní či klimatické podmínky. Jistě nebude sporu o tom, že rozšířené pěstování vinné révy, jak se s ním setkáváme již v druhé polovině 14. století v okolí Brna a Znojma, muselo zpětně ovlivňovat celkovou hospodářskou orientaci města, zvláště když velké množství vinic drželi měšťané (Mendl 1935, Polesný 1928). Uvedené skutečnosti se projevovaly také v charakteru městské zástavby, kde nalézáme skladové prostory, ale mohly působit i na funkční vytváření půdorysů domů. K těmto otázkám, které lze dobře postihnout v rámci historických studií, by mělo být při hlížení také při archeologickém i architektonickém výzkumu středověkých měst, neboť jistě není příliš odvážný předpoklad, že nacházely své vyjádření i v hmotných pramenech.

Vrátíme-li se k pramenům hromadné povahy, pak v případě některých měst (Č. Budějovice, Most) jsou zde uváděny i další údaje týkající se provozovaných živností (Mezník 1965). Od jejich bližší specifikace lze na tomto místě abstrahovat.

Je vhodné se zmínit rovněž o tom, co prameny hromadné povahy ze zástavby vnitřního města neobsahují. Přirozeně vedle městského opevnění postrádáme svatyně, fary, mendikantské kláštery, protože v předhusitských Čechách byly osvobozeny z placení městské sbírky. Výjimečně se tato exempce

týkala i některých městských domů, ve větší míře se tak dělo až v 16. století (Sulltková 1986, 297). Proto při lokalizaci jednotlivých domů je třeba s touto možností počítat. Prameny hromadné povahy poskytují však i o těchto standardních částech městské zástavby některé informace, a to v části výdajů, tj. užití peněz získaných městskou sbírkou. O tom bude pojednáno níže.

V berních knihách a rejstřících nejsou evidováni jen plnoprávní měšťané. Další, z právního hlediska dosti početnou, skupinou byli „obyvatelé“ (Čechura 1987b), kteří mohli obývat samostatné skromnější obydlí; menší část z nich žila v podnájmu v měšťanských domech („podruzi“). Musíme litovat, že zápisy jsou — s výjimkou několika měst — uváděny příliš globálně, takže je většinou možné hovořit pouze o obyvatelích bez bližší diferenciaci. Tato skutečnost nemá důsledky jen pro sledování sociální skladby měst a určení jejich velikosti, ale také pro poznání zástavby a její hustoty ve 14. a 16. století.

Z ostatních minorit mezi poplatníky vnitřního města je možné se zmínit ještě o židovském obyvatelstvu. V českých městech platilo sbírku zpravidla společně s ostatním obyvatelstvem, kdežto třeba v Olomouci bylo podrobeno zvláštní berni (Kux 1905). Podle zachovaných pramenů hromadné povahy se ukazuje v českých městech dosti skromné zastoupení židovského obyvatelstva, např. ve Stříbře; v Českých Budějovicích byla Židovská ulice (Borská 1986). Vzhledem k tomu, že židovské obyvatelstvo bylo uvedeno do města až roku 1340, sotva lze uvažovat o nějakých specifikách jak v rámci městského půdorysu, tak domovní zástavby samotné. Dostí mimořádným jevem bylo v našich zemích tzv. Židovské město v pražské sídelní aglomeraci.

Obecně je možné říci, že víceméně pravidelně rozměřené stavební parcely nebyly ve 14. století zcela zastaveny. V okolí náměstí byla domovní zástavba hustější než v okrajových ulicích při opevnění. Přirozeně zde není možné pracovat se zcela zobecnujícími či paušálními soudy. Záleželo na řadě individuálních okolností a specifik jednotlivých měst.

Detailní analýza vývoje zástavby v Českých Budějovicích mezi léty 1396 a 1416 ukázala existenci volných parcel, například již v první čtvrti (= Paczawerově; Čechura 1987, 64), kde se v uvedeném dvacetiletí stavělo. Podobný princip postupného „zahušťování“ domovní zástavby ukazuje například také vývoj v České ulici v Lounech, kde mezi léty 1460—1521 přibýlo více než 10 domů (Vaniš 1979, OA Louny, I C 45). Tato zjištění jsou získávána v první řadě právě analýzou pramenů hromadné povahy. Je při ní nutné postupovat co nejbezpečněji, neboť možnost dezinterpretace či zkreslení je dosti vysoká (Čechura 1987a).

Předměstí, městské (iosovní) vesnice

Problematicke konstituování předměstí našich středověkých měst nebyla v historické literatuře dosud věnována prakticky žádná speciálnější pozornost (Hoffmann 1984). Vývojově se předměstí formovala vně městského opevnění, dnes jsou přirozeně dávno začleněna do městských aglomerací.

Prameny hromadné povahy poskytují některé základní informace, zvláště o velikosti předměstí, tj. o počtu poplatníků. Jestliže vnitřní města se po polovině 14. století zahušťovala poměrně zvolna, pak právě předměstí představují do značné míry indikátory dynamiky vývoje měst (Marek 1965). Nápadné jsou rozdíly ve velikosti předměstí, zvláště u některých moravských měst. Zejména v Brně ve 14. století předměstí počtem poplatníků převyšovala dokonce „město v hradbách“. Značně velká předměstí mělo také Znojmo (Marek 1965). Z českých měst se jim blíží snad jedině Louny (Vaniš 1979). V 16. století však

v řadě českých měst kvantita předměstské zástavby předstihla vnitřní město, např. v Hradci Králové, Litoměřicích, Žatci (Bělohávek—Košťál—Tomas 1962, 150). Údaje berních knih a rejstříků ukazují, že na předměstích bylo jen nemnoho sídelních jednotek označených jako „dům“. Pokud písemné prameny obsahují kvalitativní charakteristiku předměstské zástavby, jako třeba v Lounech, převažuje označení gaza (= casa), pro něž se v 16. století užívá českého ekvivalentu „domek“. Spíše ojediněle se setkáváme s označením „curia“, dvůr. V některých městech, např. v Českých Budějovicích, chybí u převážně většiny poplatníků na předměstí jakékoli upřesnění jejich obydlí. Za jménem poplatníka je uvedena pouze odhadní suma. Většinou zde odpovídá úrovni nejnižší odhadnuté domovní zástavby vnitřního města.

Zajímalo by nás, jak vypadala předměstská zástavba ve 14.—16. století. Kromě mlčky předpokládané převážně agrární orientace předměstí a z toho dedukovatelného funkčního členění obydlí a dalšího příslušenství chybějí ve sledovaném typu písemností další potřebné kvalitativní údaje. Navíc právě na předměstí došlo při rozšiřování městských areálů v době po průmyslové revoluci k nejvýraznějším změnám v původním charakteru zástavby (Marek 1965), která ještě v pozdním středověku byla převážně dřevěná. Pouze archeologie a stavebně historický průzkum by mohly přinést odpověď na otázku o podobě a půdorysném uspořádání předměstí královských měst.

Kvantitativní údaje o zdaňovaných nemovitostech

V pramenech hromadné povahy jsou zachycena ocenění jednotlivých typů nemovitostí v podstatě dvojitým způsobem. Jednak v absolutních částkách, kdy je udávána „hodnota“ v kopách českých grošů, v některých případech (Brno, 1343, 1365, 1387-9), České Budějovice (1396—1416) jsou uváděny ještě hřivny (Mendl 1935). Jednotlivé sumy v hřivnách odrážejí ještě poměry první poloviny 14. století, neboť počítání na kopy se prosazovalo stále výrazněji až v průběhu 14. století. V některých případech — zvláště u berních rejstříků — bývá uváděna skutečně vybraná suma městské sbírky; jednotlivé částky jsou vyjádřeny v groších. Pokud je známa taxace, kolik grošů se platilo z hřivny, resp. kopy majetku, lze snadno vypočítat oceňované částky. Může se vyskytnout také situace, že některé prameny uvádějí jednotlivé částky v hřivnách či kopách (berní knihy), druhé naopak v groších (berní rejstříky). Zde je nutná konfrontace obou způsobů, aby bylo možné zjistit zdanění jednotek odhadnutého majetku.

Pojem hodnota byl výše dán záměrně do uvozovek. Základní význam pro využitelnost kvantitativních údajů, které jsou obsaženy v berních pramenech, má určení, co vlastně zachovaná čísla znamenají, jak je interpretovat a vůbec, jak je možné s nimi pracovat. K tomu se nejlépe hodí srovnání tohoto typu pramenů po dobu několika let či desetiletí, případně konfrontace s jinými typy urbánních pramenů.

Z takového srovnání vyplývá poznatek, že jde v první řadě o majetkové odhady či ocenění, pořízené výlučně k berním účelům, které do určité míry mohou — ale také vůbec nemusejí — odpovídat skutečné či tržní hodnotě jednotlivých druhů nemovitostí. To záleželo jen na zvyklostech a přístupech měst ke zdanění. Neexistovala žádná generální směrnice či obecný normativ závazný pro všechna královská města. Města byla povinna odevzdávat každoročně komoře určitou paušální sumu, tedy fixní částku. Jak byla rozpočítána při zdanění jednotlivých typů nemovitostí, případně za provozování určitých řemesel či živností, záviselo na městech samotných (Čechura 1987a). Jestliže

se celková suma neměnila a současně komora požadovala odevzdání vyšší částky, města to řešila v podstatě dvojnásobem: buď vybíráním více sbírek, nebo vyšší sazbou z jednotky majetku; obě možnosti byly přirozeně dále kombinovány.

Seznámení s uvedenými principy středověkých financí na tomto místě není vůbec samoučelné. V první řadě pomáhá docenit hodnotu kvantitativních informací týkajících se jednotlivých položek majetku.

Sledujeme-li zachované údaje pro česká a moravská města ze 14.—16. století, můžeme postihnout v podstatě dvě dlouhodobé paralelní tendence. Je to předně průběžné užívání jednorázově provedeného odhadu městských nemovitostí k berním účelům (Brno 1323—1442, České Budějovice 1346—1592, Louny pravděpodobně 1. polovina 14. století—2. polovina 16. století, Plzeň pravděpodobně 1. polovina 14. století—polovina 16. století; doklady Čechura 1987c). Prakticky to znamená, že v uvedených intervalech se jednotlivé hodnoty nemovitostí uvedených v pramenech hromadné povahy téměř neměnily.

Druhou tendencí je postupný vývoj k stabilizaci a neměnnosti uvedených odhadů majetku od 14. do 16. století. Tento trend je doložitelný například ve Stříbře v průběhu druhé poloviny 15. století. Údaje 1380—1419 uvádějí navíc dohromady celkovou majetkovou sumu jednotlivých poplatníků. Pomocí škrtů či oprav registrují každou změnu majetku od půl kopy. Údaje berní knihy 1445—1502 jsou od roku 1477 uváděny odděleně podle jednotlivých položek nemovitostí (MA Plzeň, rkp. 177, fol. 206v sq.). Naznačený vývoj souvisí s obecným poklesem významu příjmů z městské sbírky pro finanční hospodaření měst (Marek 1965, Čechura 1987a); ve 14. století to byl příjem ne-li jediný, tedy určitě rozhodující, ve století 16. pak pouze doplňkový.

Zvláštní význam pro adekvátní interpretaci údajů berních knih a rejstříků má také poznání zvyklostí v jejich vedení. Velmi často se stávalo, že jestliže zemřel nebo se odstěhoval měšťan (= hospodář), bylo jeho jméno škrtnuto a nahrazeno jménem poplatníka nového. Jednalo se tedy stále o jednu poplatnou jednotku (i když se skládala z řady položek), kterou drželi postupně dva poplatníci. Nepřihlédne-li se k tomuto posunu, může snadno dojít ke zkreslující interpretaci, jak jsem měl možnost ukázat na vývoji Českých Budějovic 1396—1416 (Čechura 1986, 1987a, b), případně jak doložil Jan Muk na poměrech Bardejova v 15. století (Muk 1982). Jako pomocná orientace zde mohou sloužit fixní odhady domovního majetku.

Ocenění a způsob evidence domů v pramenech hromadné povahy

Vše, co bylo výše řečeno o způsobu oceňování nemovitostí, se v koncentrované podobě projevuje u domovní zástavby. I zde se jednalo převážně o fixní odhady, dlouhodobé a prakticky neměnné, v průběhu celých desetiletí kolísající jen nepatrně.

Dokladem tohoto vývoje mohou být údaje o výši ohodnocení domovní zástavby části náměstí v Lounech po dobu celého století. U údajů 16. století by nemělo mýlit, že částky jsou dvojnásobně vysoké, neboť jsou uvedeny v míšeňských groších, jejichž poměr k pražským grošům byl právě 2:1. Grošová měna v českých zemích byla zrušena roku 1547 (Nohejlová—Prátová et aliteri 1962). U uváděných údajů není měna upřesněna. Ze se v Lounech skutečně jedná o kopy míšeňských grošů, ukazují neměnní se informace o hodnotě domů, jdoucí od roku 1521.

Louny, domovní zástavba na náměstí — „první strana od rathausu“:

pořadí domů	(Vaniš 1979) rok 1460	(OA Louny IE 47) rok 1560	pořadí domů
1.	2	4	1.
2.	4	4(1)	2.
3.	8	16	3.
4.	8	16	4.
5.	3	6	5.
6.	3	6	6.
7.	2	4	7.
8.	8	16	8.
9.	8	16	9.
10.	10	10	10.
		10	11.
11.	7	14	12.
12.	7	14	13.
13.	7	14	14.
14.	7	14	15.
15.	5	8 (!)	16.
16.	4	8	17.
17.	8	8	18.
		8	19.
18.	3	6	20.
19.	10	20	21.
20.	8	16	22.
21.	4	8	23.
22.	15,5	radnice (drží obec)	24.

Pouze u dvou domů (označeno vykřičníkem) nenacházíme jinak stabilní poměr 1:2; důvod této difference nelze v současnosti zjistit. U dalších dvou domů došlo k rozštěpení jejich hodnoty odhadnuté k roku 1460 ve dvě stejně velké částky. Tento vývoj ukazuje, že na sledované straně lounského náměstí přibyly dva domy. Důležité je, že celková suma zůstávala beze změny. Je možné vyslovit předpoklad, že kvantitativní údaje pocházejí ze 14. století, snad ještě z jeho první poloviny, a ukazují, že jejich základem byly spíše pdhady stavebních parcel než domů samotných. Pokud existovaly v této době na náměstí nezastavěné parcely, bylo jejich berní ocenění přičítáno k vedlejší parcele. Zcela analogický vývoj jsem zjistil v rámci domovní zástavby v Českých Budějovicích na počátku 15. století (Čechura 1987b, 64). I zde docházelo k shodnému štěpení částek mezi dvě nové položky, jež dávaly v součtu sumu původní.

Máme-li možnost konfrontovat odhadnuté hodnoty s tržními cenami domů, jsou již počátkem 15. století rozdíly mezi nimi a údaji pramenů hromadné povahy řádové (Borská—Urbánková 1964, 121—3, Sulitková 1986, 295—7). Toto zjištění by ovšem nemělo vést k odmítání údajů berních knih a rejstříků vztahujících se k domovní zástavbě. Je ovšem nutné je využít adekvátním způsobem. Předpokladem je, že tyto hodnoty nebudeme směřovat s jinými údaji o cenách domů, ale budeme je využívat jako samostatnou kvalitu. Ne vždy jsme totiž v tak příznivé situaci jako Luboš Lancinger při analýze vývoje cen domů v Novém Městě nad Metují v knihách vedených od roku 1508, abychom

mohli kontinuálně sledovat vývoj cen domů po dlouhé časové období (Lancinger 1971); zejména to není většinou možné ve 14. a 15. století.

Navíc odrážejí-li v řadě případů prameny hromadné povahy odhad provedený v první polovině 14. století, má nesporně svou historickou hodnotu. A to již proto, že soudní knihy přinášejí pro řadu měst 14.—15. století (a pochopitelně pro další století) bezpočet dokladů o trzích s nemovitostmi, především s domy, pouze v nevelké části z nich je však přímo uvedena tržní cena. Byla zaknihována jen transakce, ale nikoli její výše. Teprve od 16. století se začínají vyvíjet specializované městské knihy, do nichž byly zapisovány výlučně koupě a prodeje domů (Lůžek 1956, 71, Lancinger 1971).

Z toho, co bylo řečeno, by ovšem neměla vyplývat skepse týkající se využitelnosti kvantitativních údajů berních pramenů o ocenění domovní zástavby. Ukáže-li sonda u městské zástavby po určité období existenci stabilních, jen nepatrně se měnících sum, lze předpokládat, že tyto údaje, byť jsou zachované až z 15. a 16. století (Louny), či dokonce ze 16. století (Olomouc — Szabó—Müller 1984), konzervují poměry první poloviny 14. století, kdy byly pořizovány v řadě královských měst odhady městských nemovitostí k berním účelům (Čechura 1987c). Význam ocenění domů nespočívá proto v absolutních částkách, ale výlučně v jejich relativní hodnotě, naznačující nejstarší přehled o vnitřní diferenciaci domovní zástavby, vyznačující se určitými zvyklostmi a zákonitostmi, jak bude ještě uvedeno.

Některé berní prameny, jako třeba brněnská berní kniha z roku 1365, neobsahují ocenění domů, ale městišť, parcel. Tyto údaje nelze ztotožňovat přímo s domovní zástavbou, jak učinil například B. Mendl (1926, 1935). I když by konfrontace s pozdějšími berními prameny Brna (Nový 1963, Sulitková 1986), jakož i se stabilním katastrem mohla prokázat dalekosáhlou shodu, rozhodující je, že zde byly odhadovány přímo jednotlivé parcely. A tímto způsobem je také nutné k prameni přistupovat a využívat tyto údaje, které jsou vhodným podkladem k poznání diferencovaného a hierarchicky rozčleněného městského půdorysu, kde se setkáváme v centru města s velkými, respektive vysokou hodnotou odhadnutými městišti, při obvodu města naopak s parcelami nejmenšími nebo méně oceněnými.

Zvláště v 16. století se v různých druzích berních pramenů, které ve městech vznikaly, objevují odlišné kvantitativní údaje o počtu domů vnitřního města. Informace o placení městské sbírky, které jsme až dosud sledovali, se mohou lišit například od rejstříků turecké berně, jež se zachovaly třeba pro Olomouc (Szabó 1982). Zvláště od 16. století, kdy se zvyšovaly finanční požadavky české komory vůči královským městům, se vyskytují další druhy berních pramenů, v nichž se města nejednou snažila „vykázat“ pokud možno nejnížší počet domů. Případné kvantitativní diference tak odrážejí výlučně finanční praktiky své doby. Při využívání různých druhů berních pramenů 16. století je třeba je přesně od sebe odlišovat (Marek 1965). Současně si uživatel musí být vědom skutečnosti, že je nelze převést na společný jmenovatel, ani mechanicky přebírat údaje z různých druhů těchto pramenů.

Informace ke stavebnímu vývoji měst ve výdajové položce pramenů hromadné povahy

Bylo uvedeno, že berní prameny spolu s dalšími knihami městského finančního hospodaření (zejména tzv. knihami radních počtů) obsahují jak stranu příjmovou, tak výdajovou. Tato skutečnost nebyla dosud příliš doceněna. Je však nesporné, že množství údajů, které poskytuje poznání způsobu

užití přijaté finanční sumy (zde v úhrnu vnitřní město, předměstí i šosovní vesnice), může rozšířit a doplnit to, co vyplývá ze strany příjmové. Je tomu tak proto, že ve výdajích města je řada informací o těch stabilních položkách městské zástavby, které nenalzáme v části příjmové.

Řečeno moderní terminologií bychom mohli ve výdajové položce postihnout „veřejné stavby“. To znamená nalzáme zde údaje o stavbě a opravě opevnění, budování jeho bašt, užitým stavebním materiálu apod., dále o svatyních světského kléru, tj. městském farním kostelu, případně filiálním, hřbitovním apod. Nežřídka se vyskytují informace o radnicích, špitálech, mostech, o úpravách komunikací, stavbě vodovodu atd. V Lounech nacházíme dokonce údaje, že z obecních peněz bylo na konci druhého desetiletí 16. století placeno odklízení sněhu z náměstí. Právě výdaje městských sbírek poskytují řadu dat k uvedeným stavbám komunální povahy. Dobře lze postihnout i používaný materiál (zvláště kámen a dřevo), ale také počty řemeslníků s uvedením profesí, dobu, která byla k určitým stavebním úpravám, opravám nebo novostavbám potřebná, stejně jako vynaložené náklady.

Přitom je třeba počítat s tím, že vydání nebyla zapisována ve všech městech stejně detailně a pečlivě. Např. v berní knize Českých Budějovic v letech 1396—1416 a v Lounech (kniha radních počtů) od roku 1517 (OA Louny, IE 11) jsou k dispozici velmi detailní výdajové položky, zachycující vydání doslova každého groše.

Možnosti využití pramenů hromadné povahy pro archeologický a architektonický výzkum středověkých měst v českých zemích

Sledované písemné prameny urbánní proveniencie představují jediný druh středověkých dokumentů, který je statisticky vyhodnotitelný. To výrazně ovlivnilo způsob jejich využívání a zpracování, zejména pro studium sociální struktury středověké městské společnosti (Hoffmann 1984). Přitom se vždy nepřihlíželo ke skutečnosti, o níž jsem pojednal výše, že totiž kvantifikovatelné údaje měly nejednou statickou povahu. Např. studium těchto otázek v Českých Budějovicích k roku 1400 v podstatě odráží situaci z roku 1346 (Čechura 1987a, b), v Brně údaje k roku 1365 odpovídaly roku 1323 (Čechura 1987c). Neplatí to obecně. Je však mimo pochybnost, že zjištění berních principů a zvyklostí patří k základním předpokladům studia pramenů hromadné povahy a jejich výpovědní schopnosti.

Výpovědní hodnota pramenů hromadné povahy byla v dosavadním bádání poněkud přeceněna (Čechura 1987c). Při hodnocení se ovšem musíme vyhnout také druhému extrému — jejímu podcenění. Je potřebné nalézt náležitou proporcii a klást takové otázky, na něž může analýza přinést odpovědi.

Zejména při topografickém principu evidence poplatníků je možné získat pomocí berních knih a rejstříků základní nástin nejstaršího obrazu města. Umožňuje to skutečnost, že trasy výběřčích zůstávaly po dlouhá desetiletí, ba staletí, prakticky beze změny. S využitím stabilního katastru je možné provést bližší lokalizaci rozsahu středověké domovní zástavby a jejích případných změn. Například konfrontací uvedeného mapování a rozložení domovní zástavby v berních rejstřících zjistil František Hoffmann, že poměry v Jihlavě od druhé čtvrtiny 15. do sklonku třicátých let 19. století doznaly pouze nevelké změny (Hoffmann 1961).

Vedle nezbytnosti práce s kartografickým materiálem má zvláštní význam — právě vzhledem k archeologickému a architektonickému výzkumu našich měst — využití některých metodických postupů sociotopografie. Jedná

se o obor používající poznatků moderní empirické sociologie a geografických disciplín v interakci s řadou historických odvětví. „Sociotopografie je postup, který precizně zobrazuje sociální znaky v prostoru. Její předmět je sociální prostor“ (Rublack 1979, 132). Přirozeně z našeho hlediska leží těžiště zájmu v prvé řadě na pojmu prostor; nejde zde o komplexní aplikaci metodických přístupů této disciplíny v rovině města jako historického fenoménu. Například obecná teorie sociálního hodnocení prostoru vychází z modelové představy, že je tvořeno pravidelnou sídelní plochou jako průsečík všech radiál (ulic), z něhož jsou všechny body každého okruhu stejně vzdáleny (Denecke 1980, 167). Obvod středověkého města, případně související plochy uvnitř a vně městského opevnění, stejně jako bydliště jednotlivých rodin nebo domácností mají prostorově diferencované ocenění, motivované sociálně. Takový centrálně periferní sklon vykazuje například ocenění domů zachycené v pramenech hromadné povahy. Přitom této obecné tendenci, projevující se koncentrací vyšších hodnot kolem náměstí (případně hlavních ulic) a naopak nejmenších v okrajových částech čtvrtí při opevnění, které se neliší od předměstí, neodporuje, jsou-li například v prostoru náměstí zachyceny i některé hodnoty nižší (jak ukazuje třeba uvedený příklad z Loun). Zde by bylo potřebné vědět, zda parcely kolem náměstí byly oceňovány výše, poněvadž byly plošně větší než například při obvodu města, nebo zda větší suma odráží vyšší sociální „platnost“ či prestiž parcely nacházející se v centru města v oblasti náměstí, kde se koncentrovaly veškeré aktivity od hospodářské po společenskou sféru.

Obdobný centrálně periferní sklon patrně zaznamenává i architektonické studium městské zástavby. Myslím, že naznačené hierarchické členění v uspořádání jednotlivých prvků městského půdorysu postihuje ve svých výzkumech archeologie, a to nejen v časovém horizontu počátků našich měst.

Předpokladem pro sociotopografickou rekonstrukci je retrospektivní postup, který je pochopitelný zvláště s ohledem na relativně pozdní vznik kartografických pomůcek. Přitom je důležitý obecný poznatek stability vnitřního uspořádání středověkého města. Ukazuje se, že až s průmyslovou revolucí, v českých zemích probíhající v první polovině 19. století, dochází k rozhodující změně struktury městského prostoru. Nelze přehlédnout, že teprve tehdy překonávají města středověké prstence svého opevnění a rozšiřují se mimo ně.

Z naznačených pracovních postupů sociotopografie vyplývá, že lze vytvořit zobecňující model prostorového uspořádání středověkého města, v němž se odráží řada jeho funkcí.

Závěrem je možné shrnout nastíněnou problematiku do několika bodů:

1. Pramene hromadné povahy poskytují pro řadu měst nejstarší relativně srovnatelné kvantitativní údaje o diferencovaném oceňování domovní zástavby. Jsou jednak použitelné přímo pro pracovní postupy archeologického i architektonického výzkumu, jednak se mohou spolupodílet na vytvoření modelu obecných zákonitostí prostorového utváření středověkého města u nás.

2. Pramene hromadné povahy kombinované s kartografickým materiálem zvláště stabilního katastru dovolují retrospektivně stanovit rozsah změn v domovní zástavbě mezi druhou čtvrtinou 19. století a údaji 14.—16. století.

3. Zobecněním údajů pro města, která mají v období do konce 16. století zachovány prameny hromadné povahy, bude patrně možné k daným účelům (zejména ke studiu prostorových vztahů) šířeji využívat kartografické podklady stabilního katastru pro ta královská města, jež uvedený druh písemných pramenů postrádají.

4. Kvantitativní údaje pramenů hromadné povahy, opět v kombinaci s kartografickým materiálem, je možné použít k formulování hypotéz archeologického i architektonického výzkumu. Přirozeně v menším rozsahu při záchranném výzkumu, i když ani zde by poznání obecné vazby konkrétně zkoumaného místa k centru a z toho vyplývajících možných zákonitostí nemuselo být bez užitku. Těžiště však bude spíše v systematickém výzkumu.

5. Z předchozího bodu vyplývá i obecný závěr: je možné aktivněji pracovat s historickými údaji nejen v procesu interpretace a rozšiřování pramenů báze pro ni, ale i před samotným zahájením výzkumu.

Poznámky

- 1 Aby nedošlo k nadměrnému zatížení textu odkazy na prameny hromadné povahy a jejich uložení, z nichž jen nepatrná část má edice, odkazují jednou provždy na R. Nového (1963), kde jsou obsaženy prameny hromadné povahy do roku 1526.
- 2 Tyto údaje (OA C. Budějovice, fond AM C. Budějovice, D 99) budou využity ve studii, kterou připravuji s V. Razímem.

Prameny a literatura

- Bělohávek, M.—Košťál, M.—Tomas, J. 1962: K problematice studia cen nemovitostí v 15. a 16. století do doby předbřlohorské. In: *Zápisky ... VI.*
- Borská—Urbánková, M. 1964: Majetková a sociální struktura Českých Budějovic koncem 14. a počátkem 15. stol. SAP XIV/1.
- Čechura, J. 1986: K charakteru zástavby v Českých Budějovicích na přelomu 14. a 15. století. AH 11.
- 1987a: Nová interpretace berní knihy Českých Budějovic z let 1396—1416. JSH 56.
- 1987b: Poplatníci v berní knize Českých Budějovic z let 1396—1416. JSH 56.
- 1987c: Obyvatelé — zapomenutá vrstva moravských královských měst ve středověku (14.—16. století), v tisku.
- 1987d: Vývoj majetkové diference ve Stříbře ve druhém desetiletí 15. století. ČNM 156.
- Denecke, D. 1980: Sozialtopographie und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. In: (edd.) J. Fleckenstein—K. Stackmann, *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, Göttingen.
- Hoffmann, F. 1959: Litomyšl v husitském revolučním hnutí. In: *Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí, Litomyšl.*
- 1961: Jihlava v husitské revoluci. Havlíčkův Brod.
- 1984: Struktura městského obyvatelstva v českých zemích do počátku 16. století. In: *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století.* Praha.
- Kux, H. 1905: Das Olmützer Judenregister vom Jahre 1413. ZV GMS 9.
- Lanclinger, L. 1971: K otázce studia cen městských domů v Čechách do konce 18. století (*Ceny domů v Novém Městě nad Metují*). AUC — *Philosophica et historica* 1.
- Lůžek, B. 1956: Okresní archiv v Lounech. Průvodce po fondech a sbírkách. Praha.
- Marek, J. 1965: Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století.
- Mendl, B. 1926: Sociální krise měst ve století čtrnáctém. Praha (zvi. otisk z ČCH 30—32).
- 1935: *Knihy počtů města Brna z let 1343—1365.* Brno.
- Mezník, J. 1965: K otázce struktury českých měst v době předhusitské. SPFFBU C 12.
- Muk, J. 1982: Příspěvek ke genezi východoslovenských měst a městských domů ve středověku. AH 7.
- Nohejlová-Prátová, E. et al. 1962: E. Nohejlová-Prátová—A. Malá—L. Nemeškal—Z. Jelínek, Numismatické příspěvky ke studiu dějin cen a mezd údobí 1469—1615. In: *Zápisky... VI.*

- Nový, R. 1963: Soupis městských knih českých od roku 1310 do roku 1526. Praha.
- Oberdorffer, K. 1934: Ein Brüxer Losungsregister von 1525. In: JVGDB 3.
- Teetráň, J. 1964: Poddaný lid v Cechách na prahu třicetileté války, Praha.
- Polesný, K. 1928: Dědické knihy (Registra hereditatum) města Znojma z r. 1363 a z r. 1387. Znojmo.
- Rublack, H. Ch. 1979: Probleme der Sozialtopographie der Stadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: W. Ehbrecht, Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung. Köln—Wien.
- Sulitková, L. 1986: Ke kritice pramenů hromadné povahy k dějinám měst v 16. století (na příkladu Brna). ČMM 105.
- Szabó, L. 1982: Majetková diferenciacie olomouckého obyvatelstva v polovině 16. století. In: Okresní archiv v Olomouci.
- Szabó, L.—Müller, K. 1984: Olomoucké rejstříky městské dávky v letech 1552—1620. In: Pocta PaedDr. Jiřině Holínkové, CSc. Sborník příspěvků žáků k problematice dějin předbělohorské Olomouce. Olomouc.
- Urbánková, M. 1986: Židé a Židovská ulice v Českých Budějovicích koncem 14. a počátkem 15. století. JSH 55.
- Vaniš, J. 1979: Kniha počtů královského města Loun z let 1450—1472 a 1490—1491.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Aussagewert der Gesamtquellen zum archäologischen und urbanistischen Studium mittelalterlicher Städte in Böhmen und Mähren

Der Artikel stellt sich das Ziel, einige Möglichkeiten einer aktiven Einschaltung der allgemeinen Geschichte und Methoden zu zeigen, die die mittelalterliche Archäologie und die bauhistorische und urbanistische Untersuchung von mittelalterlichen Städten anwenden. Es geht darum, anhand des Beispiels der Gesamtquellen zu zeigen, daß Schriftquellen viel mehr genutzt werden können, als nur als Daten der in die Heuristik eingeführten Disziplinen.

Deshalb wird der Inhalt von Gesamtquellen, ihrem Einnahmen-sowie Ausgabenteil und zusammenfassend ihr Aussagewert verfolgt. Die notwendige Aufmerksamkeit wird auch den Angaben über die einzuschätzenden Häuser und ihre mögliche Ausnutzung gewidmet. In diesem Fall handelte es sich nur um Abschätzungen für Steuerzwecke, keinesfalls um Marktwerte der Häuser. Trotzdem können diese Angaben als selbständige Qualität benutzt werden, wobei das Schwergewicht nicht auf absolute, sondern auf relative numerische Angaben gelegt werden muß. Die Gesamtquellen liefern Angaben nicht nur über die Innenstadt (= die Stadt innerhalb der Stadtmauer), sondern auch über die Vorstadt und Stadtdörfer. Besonders der topographische Prinzip der Steuerzahlerevidenz ermöglicht es, mittels der Steuerbücher und -register eine Grundskizze des ältesten topographischen Abbids der Städte zu gewinnen, die solche Quellen zur Verfügung haben. Wichtig ist hier die Konfrontation mit dem Stadtkataster, die zeigt, daß diese kartographischen Unterlagen für das Studium von Raumverhältnissen mehr benutzt werden können, sowie für jene Königsstädte, die keine Gesamtquellen zur Verfügung haben. In dieser Hinsicht ist eine attraktivere Nutzung der Soziotopographie und ihrer allgemeinen Postulate für das Studium mittelalterlicher Städte in Böhmen und Mähren sehr erforderlich. Diese Verfahren werden bisher nur sehr vereinzelt benutzt. Und dies trotzdem, daß die Verfahren der Soziotopographie ein verallgemeinerndes Modell der Raumorganisation der mittelalterlichen Stadt zu schaffen ermöglichen. Aus dem Abriß der Möglichkeiten der Benutzung von Gesamtquellen ergibt sich die allgemeine Schlußfolgerung, daß die Gesamtquellen nicht nur im Prozeß der Interpretation und Erweiterung der Quellenbasis, sondern auch vor dem eigenen Anfang der von Archäologen oder Urbanisten durchgeführten Forschungen viel aktiver zu benutzen sind.